

RATSIONALIZM VA IRRATSIONALIZM TUSHUNCHALARI TAHLILI

Allanazorov Muxiddin Xayitovich

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Pedagogika kafedrası mudiri

muhiddiniytimoiy@gmail.com

Annotasiya: Mazkur maqolada falsafa tarixidan chuqur joy egallagan ratsionalizm va irratsionalizm masalalari tarixi, mazmuni va mohiyati atroflicha tahlil etilgan bo'lib, ularning bir-biriga yondoshishlari va aralashuvi faktlar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ratsional, irratsional, ilm, aql, ong, mistika.

Falsafa tarixida metafizika va dialektika masalalari har doim dolzarb mavzulardan bo'lib kelgan. Shuningdek, ratsionallik hamda irratsionallik masalasi ham bahs-munozaralarga boy bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. "... falsafada ratsionallik irratsionalliksiz mavjud bo'la olmaydi. Borliqning ratsional yoki irratsional qatlamlariga e'tiborsizlik fojiali oqibatlariga olib keladi – bunda nafaqat voqe'likni qashshoqlashtiruvchi noto'g'ri nazariy sxema vujudga keladi, balki universum va insonning undagi tutgan o'rni haqida shak-shubhasiz yolg'on tasavvur shakllanadi. Yaqin o'tmishimizni esga olaylik. Stalin-brejnev mafkurasi ko'p o'ylab o'tirmasdan, osongina irratsionallikni ta'qiqlab qo'ydi va dunyoni qat'iyan ratsional, aniq va shaffof deb hisoblashni buyurdi..."³³. Ushbu maqolada ratsionallik va irratsionallikning quyidagi, N.S.Murdagey tomonidan bildirilgan, eng umumiy va faqat gnoseologik jihatdan kelib chiqqan ta'riflariga asoslanamiz. Ratsionallik, bu – predmet haqida mantiqiy asoslangan, nazariy jihatdan anglangan, tizimlashtirilgan universal bilimdir. U ratsional vositalar, ya'ni tushuncha, gap orqali ifoda etilishi mumkin, boshqalarga uzatilishi mumkin, boshqa sub'ektlar tomonidan qabul qilinishi mumkin.

Irratsionallik ikki ma'noga ega. Birinchi ma'noda irratsionallik shundayki u ratsionallishtirilishi mumkin. Amaliy jihatdan u avvalida izlanayotgan, noma'lum, o'rganilmagan bilish ob'ekti sifatida tasavvur etiladi, ya'ni uni "ratsionallikdan ilgarigi" yoki "hali ratsional bo'lmagan" deb atash mumkin. Ikkinchi ma'noda irratsionallik o'zining mutlaq ma'nosida tan olinadi – o'z-o'zicha irratsional: hech kimsa tomonidan va hech qachon bilib bo'lmaydigan hodisa (Platon "g'oyalari", Shopengauerning "iroda"si)³⁴.

Ratsionallik va irratsionallik mutanosibligi muammosi falsafa bilan bir vaqtda paydo bo'ladi. Boshida bu muammo falsafaning (ratsionallikning, reflektiv tafakkurning)

³³ Мурдагей Н.С. Рациональное и иррациональное – философская проблема (читая А.Шопенгауэра) // Вопросы философии.- 1994.- №9.

³⁴ Мурдагей Н.С. Рациональное и иррациональное – философская проблема (читая А.Шопенгауэра) // Вопросы философии.- 1994.- №9.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

mifologiya, mifologik fikr yuritish bilan kurashi sifatida namoyon bo'ladi. Lekin, bizningcha, bu jarayonni kurash emas, balki mifologiyani ratsionallashtirish deb hisoblash to'g'ri bo'ladi. Tarixiy jihatdan ushbu jarayon falsafaga (ilmiy, ratsional tafakkurga) ega bo'lgan barcha xalqlarga: qadimgi Hindiston, qadimgi Xitoy, qadimgi Yunon va boshqalarga xos bo'lgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, "ratsionallik" va "irratsionallik" tushunchalarini ijtimoiy ong shakllari nazariyasi nuqtai nazaridan tadqiq etish katta samara beradi. Chunki madaniy-tarixiy rivojlanish jarayonida, davrga bog'liq ravishda ijtimoiy ongning u yoki bu shaklining ustun turishi kuzatiladi, bu esa individlar dunyoqarashiga, olamni his etishiga bevosita ta'sir etadi.

Shunday qilib, ilk bor ijtimoiy ongda mifologik ong dominant o'rinni egallaydi, bu dominantlik esa o'z navbatida falsafiy (ilmiy) ong, refleksiya bilan almashinadi. Bu jarayon ijtimoiy-iqtisodiy omillarning ta'sir etishi bilan chambarchas bog'langan – quldorlikning vujudga kelishi aqliy mehnatni jismoniy mehnatdan ajralishiga olib keladi. Aqliy mehnat, bu – ratsional fikr yuritishning rivojlanishidir, bu jarayonda mifologik afsonalar o'rinni aqliy "qurilmalar" egallaydi. Lekin, ularning hammasi mifologik tafakkurni yo'qqa chiqarmaydi, u din, xalq madaniyati doirasida o'ziga xos taraqqiy etadi, falsafiy ta'limotlarga u yoki bu jihati bilan ta'sirini ko'rsatdi. Antik ong "... afsonadan logosga qarab, ya'ni yagona va bir butun hissiy-moddiy kosmosdan uni aqliy asoslarda qurishga qarab yo'naldi"³⁵, deb ta'kidlaydi A.F.Losev.

So'ng metafizika va tabiat falsafasi (naturfilosofiya) taraqqiy etadi va bu davrda ratsional tafakkur, ratsionallikning muayyan turi shakllanadi. Shuni aytish kerakki, ratsionallik falsafiy tizimlarda mifologiya elementlari sifatida (unsurlar: olov, havo, suv, yer) mavjud irratsionallikni yo'q qilishga harakat qiladi. Ratsionallik ravnaq topgan bir paytda, uning rivojlanishi sustlashadi va falsafada irratsionallik elementlarining ustun kelishi kuzatiladi. (Bu hodisani shakllangan ratsionallik shakli qandaydir tabiiy hodisalarni tushuntirib beraolmaganligi, bilish jarayoni qiyinchilikka uchrab, tutilib qolishi, ratsionallikning ushbu shakliga o'zgartirish kiritilishi yoki umuman ushbu shaklini o'zgartirish talab etilishi bilan tushuntirish mumkindir). Bunga misol qilib Qadimgi Yunon falsafasini keltirish mumkin, ya'ni uning mumtoz (klassik) davri ellinizm davri bilan almashinganida xuddi shunday holat vujudga keladi. Aristotel entelexiya: harakatga ilk turtki beruvchi Aql, Olamiy aql – sof tafakkur haqidagi ta'limotni ishlab chiqadi. Sof tafakkur voqe'likning (mavjudlikning) ilk sababchisidir va barcha unga qaytib boradi. Aristotel aqlni oliy darajada baholab, uni ilohiylashtiradi.

³⁵ Лосев А.Ф. История античной философии. – М.: ЧеРо, 1998, С. 184.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мурдагей Н.С. Рациональное и иррациональное – философская проблема (читая А.Шопенгауэра) // Вопросы философии.- 1994.- №9.
2. Алланазаров, М. Х., & Тураева, С. Х. (2016). Философская теология: религия и философия сотрудничают ли друг с другом?. Молодой ученый, (6), 955-957.
3. Khaitovich, A. M. (2023). Ontological and Epistemological Views of Tabatabai. Miasto Przyszłości, 36, 77-83.
4. Лосев А.Ф. История античной философии. – М.: ЧеРо, 1998, С. 184.
5. Allanazarov, M. K. (2023). TABOTABOIY QARASHLARIDA DIALEKTIK MATERIALIZM TAHLILI. SCHOLAR, 1(15), 159-165.
6. ALLANAZAROV, M. THE WAY OF SCIENCE. THE WAY OF SCIENCE Учредители: Издательство Научное обозрение, (10), 46-48.
7. Алланазаров, М. Х., & Элбоева, Ш. Б. (2020). МАНИПУЛЯЦИЯ: ЭФФЕКТ МОЛОДЕЖНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОРУЖИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ. In 30 лет Конвенции о правах ребенка: современные вызовы и пути решения проблем в сфере защиты прав детей (pp. 187-191).
8. Xayitovich, A. M. (2025). FALSAFA TARIXIDA RATSIONALIZM VA IRRATSIONALIZM YONDASHISHLARI TAHLILI. JOURNAL OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH, 2(5), 357-368.
9. Allanazorov, M. K. (2025). THE INTERACTION OF RATIONALITY AND IRRATIONALITY IN ISLAMIC PHILOSOPHY. SCHOLAR, 3(1), 102-107.
10. Алланазаров, М. Х. (2024). TABOTABOIY QARASHLARIDA TEOLOGIK VA GNOSEOLOGIK BILISH USLUBLARI SINTEZLASHUVI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(8), 459-470.
11. Алланазаров, М. (2018). Вопросы мистицизма и гностицизма в теории познания Табатай. *Востоковедения*, 3(3), 124-134.